

Н. І. Погорільська

доцент кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

А. О. Головіна

студентка магістратури факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

А. О. Столяр

студентка магістратури факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНИХ РИС УЧАСНИКІВ ШКІЛЬНОГО БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті аналізується теоретико-методологічні основи дослідження шкільного булінгу, його причин та наслідків. У межах роботи розглянутий рольовий розподіл учасників шкільного віку та психологічні особливості, характерні для кожної з ролей. У межах проведеного дослідження встановлено, як акцентуації характеру та провідні механізми захисту пов'язані із рольовим розподілом у процесі шкільного булінгу.

Ключові слова: підлітковий вік, булінг, шкільне цькування, психологічний захист, механізми психологічного захисту, акцентуації характеру.

Постановка проблеми. У сучасній психології зібраний значний матеріал, що розкриває динаміку, механізми та чинники становлення акцентуацій характеру та психологічних захистів у підлітків, однак емпіричних досліджень, присвячених вивченню різних видів психологічного захисту та акцентуацій у підлітків, які зазнали впливу булінгу, ще вкрай мало. Саме тому натеper проблеми акцентуацій характеру та психологічного захисту, які проявляються в межах булінгу, є одними з найактуальніших й найбільш обговорюваних. Акцентуації характеру та механізми психологічного захисту особистості можуть впливати на те, яку роль у шкільному булінгу буде грати учень. Проблема психологічної захищеності особистості є актуальною як з позиції практики надання психологічної допомоги населенню, так і з позиції побудови теорії оптимального функціонування особистості. Отже, основна наукова проблема стосується вивчення специфіки опанувальної поведінки і механізмів психологічного захисту у підлітків, що пов'язані з їхньою роллю у шкільному булінгу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні дослідження на тему механізмів психологічного захисту особистості розкривають критерії сформованості психологічної захищеності особистості, її роль в організації життєдіяльності людини, можливості керованого розвитку цього феномена. У ракурсі психологічних досліджень вагомий внесок у розроблення цієї проблематики зробили З. Фрейд, Ф. Бассін, К. Абрахам, М. Балінт,

Е. Джонс, М. Кляйн, Г. Нунберг, О. Феніхель, Р. Шпіц тощо.

Проблема підліткових акцентуацій характеру вивчена та висвітлена досить детально у працях багатьох дослідників, зокрема цією проблематикою займались А. Абрумов, Ю. Александровський, М. Буянов, Т. Вісковатова, В. Гиндикін, В. Гур'єва, М. Грибанова, О. Захаров, С. Ігумнов, І. Кон, М. Коркіна, К. Лебедінська, А. Лічко, Н. Максимова, С. Підмазін, К. Поліванова, Ю. Попов, А. Прихожан, В. Рибалко, О. Саннікова, О. Скрипченко, О. Соколова, Е. Трайнін, Д. Фельдштейн, О. Чебикін та інші автори.

Увагу сучасних дослідників у галузі психології розвитку привертають різні аспекти проблеми подолання підлітками складних життєвих ситуацій, зокрема психологічні засади дослідження поведінкових стратегій особистості. Детальні дослідження з цієї проблематики можна знайти в роботах таких авторів, як: Н. Родіна, А. Сидоренко, В. Чорнобровкін, В. Бодров, Т. Ткачук, А. Мелоян, Н. Ликова, В. Ялтонський, Н. Шамрай та інші.

Проблема булінгу, зокрема цькування учнів учнями в українських школах, є не досить розробленою вітчизняними науковцями та має загальний характер, не досліджені натеper теоретико-методологічні основи цього явища, його причини, наслідки. Фрагментарно така проблема висвітлювалася О. Дроздовим, В. Оржеховською, В. Ролінським, Л. Лушпай, О. Ожійовим, С. Стельмах та іншими.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Невирішеним у такому контексті є питання про рольовий розподіл учасників шкільного булінгу в підлітковому віці. Другим не вирішеним питанням є проблема взаємозв'язку між рольовим розподілом учасників шкільного булінгу і відповідними акцентуаціями характеру, механізмами психологічного захисту.

Мета статті – розкрити зв'язок між шкільним булінгом та акцентуаціями характеру, механізмами психологічного захисту підлітків.

Виклад основного матеріалу. Першим почав розробляти проблематику шкільного булінгу норвезький дослідник Д. Ольвеус. Він зазначає, що шкільний булінг у підлітковому колективі виступає як певна ситуація, в якій учень часто тривалий час стає об'єктом нападів, жертвою вербальних та невербальних агресивних дій з боку одного учня або групи учнів. На думку Д. Ольвеуса, шкільний булінг заснований на тривалих стосунках, що склалися у групі, та носить соціальний, груповий характер [5].

Багато дослідників, які вивчають шкільний булінг, розглядають це явище як регулярну та довгочасну агресію. Окрім цього, булінг ще можуть розглядати як «вид агресивної поведінки», який може приймати численні форми: як вербальні, так і невербальні (Е. Пелігріні, С. Салмівалі). Агресія в процесі булінгу також може виникати у вигляді психоруйнівної взаємодії (Р.Дж. Хезлер), частини соціального життя групи (Е. Роланд), систематичного нападу – соціального або вербального – з боку тих, хто має вищий статус (В. Бесаг), довготривалого, усвідомленого насильства, спрямованого проти учня, який не в змозі захистити себе (Д. Лейн) [5; 6; 8].

Психологи вбачають такі можливі причини виникнення шкільного булінгу: агресивність; несхожість на своїх однокласників, боротьба за статус та лідерство; наявність у дитини психічних і фізичних вад; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; відсутність предметного дозвілля; заздрість тощо [6].

Соціальна структура булінгу включає три елементи, тобто три можливі ролі, а саме [6]:

- переслідувач (булі; хуліган; агресор);
- жертва;
- спостерігач (свідок).

Д. Ольвеус визначив типові риси булерів:

– у них є сильна потреба домінувати над іншими учнями, відчувати свою владу та досягати своїх цілей шляхом агресії над іншими; булі імпульсивні й легко шаленіють;

– вони часто зухвалі та невічливі у ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів);

– для них незнайоме відчуття жалю та співчуття до своїх жертв; якщо це хлопчики, вони дуже часто є більш фізично сильними, ніж інші [8].

Серед основних передумов булінгу з боку жертви варто зазначити:

- конкуренцію з уже наявним авторитетом (через відхилення від психологічних рамок колективу, начальства);
- типову для жертви поведінку (слабкість, жалібність) [8].

У цій роботі буде розглянуто, як акцентуації характеру та провідні механізми захисту пов'язані із цими трьома ролями в процесі шкільного булінгу. Для реалізації поставленої мети було зроблено експериментальне дослідження, в якому взяли участь 62 учні 8-х–9-х класів спеціалізованої школи № 210 міста Києва.

На першому етапі дослідження учні 8-х–9-х класів проходили опитувальник «Вивчення булінгу в школі» (в модифікації В. Петросянц). За отриманими в дослідженні даними розподіл ролей під час шкільного булінгу такий (рис. 1):

Дослідження механізмів психологічного захисту здійснювалося за допомогою опитувальника «Індекс життєвого стилю» LSI Р. Плутчика.

Після проведення дослідження були отримані результати, за якими учні 8-х–9-х класів найчастіше застосовують захисний механізм «Проекція» – 38% (у дівчат) та 25% (у юнаків), а найменше використовують «Компенсацію» – 4% (у дівчат) та 0% (у юнаків), а також «Придушення» та «Реактивне утворення» – 4% (у дівчат) та 9% (у юнаків).

На заключному етапі дослідження учні 8-х–9-х класів проходили опитувальник Шмішека (дитячий варіант).

Після проведення дослідження були отримані результати, за якими учні 8-х–9-х класів найчастіше мають такі акцентуації характеру, як «Педантичний тип» – 18% (у дівчат) і 17% (у юнаків) та «Тривожно-боязкий тип» – 18% (у дівчат) та 17% (у юнаків), тоді як дуже рідко зустрічаються такі акцентуації характеру, як «Застраючий тип» – 5% (у дівчат) та 8% (у юнаків), «Циклотимний тип» – 7% (у дівчат) та 5% (у юнаків) та «Дистимічний тип» – 7% (у дівчат) та 7% (у юнаків).

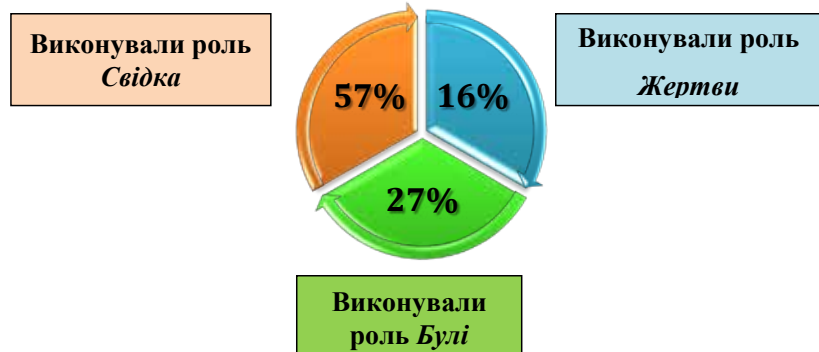

Рис. 1. Розподіл ролей під час шкільного булінгу

Для обробки матеріалу ми використовували комп'ютерну програму для статистичної обробки даних SPSS і метод аналізу за допомогою коефіцієнта кореляцій Пірсона (Pearson).

Стосовно найбільш використовуваних механізмів психологічного захисту із отриманих даних можна зробити такі висновки:

1) Для свідків найбільш часто використовуваними захисними механізмами є придушення ($r=0,631$, $\text{Sig} < 0,05$) та регресія ($r=0,702$, $\text{Sig} < 0,05$). Пояснення цих результатів може впливати із поведінкової стратегії. Для того щоб подолати моральні установки щодо допомоги слабшому в біді, свідки придушують подібні бажання допомогти задля своєї безпеки. Частіше вони використовують регресію для того, щоб переконати себе у своєму безсиллі щось зробити у такій ситуації. Таким чином, вони знімають із себе провину за бездіяльність, адже умовно молодша дитина як стан, до якого свідки звертаються у регресії, справді не змогла б захистити жертву. Інші захисні механізми свідків не виявили таких же сильних зв'язків, незважаючи на їхню статистичну значущість, а отже, вони використовуються ситуативно і не мають характеру тенденцій.

2) Найбільш часто використовувані захисні механізми жертв – реактивне утворення ($r=0,516$, $\text{Sig} < 0,05$) та інтелектуалізація ($r=0,463$, $\text{Sig} < 0,05$). Реактивне утворення є логічним компонентом миролюбної поведінки, адже на стресову чи загрозову ситуацію жертви формують протилежно налаштовану відповідь. Їхня відповідь на агресію з боку булі не є обґрунтованою агресією захисту, але є намаганням примиритися через демонстрацію неопору. Активний опір скоріш за все сприймається як такий, що тільки більше розлютить булі, а отже, означатиме більше страждань у майбутньому. Таким чином, жертви вважають, що своєю неагресивністю вони мінімізують можливу шкоду. Інтелектуалізація в такому разі використовується для пошуку раціональних причин, які могли б дати заспокійливе та природне пояснення наявному стану речей. Знайшовши таке пояснення, жертва отримує відчуття суб'єктивного контролю ситуації, що полегшує її моральні страждання.

3) Головними захисними механізмами булі є проєкція ($r=0,483$, $\text{Sig} < 0,05$), заперечення ($r=0,424$, $\text{Sig} < 0,05$) та заміщення ($r=0,607$, $\text{Sig} < 0,05$). З цього можна зробити висновок, що булі самі страждають від певних психологічних проблем. Проєкція може використовуватися ними для компенсації свого почуття небезпеки та невпевненості у собі. Дитина-хуліган намагається зробити собі образ сильної людини, яку краще не чіпати через знущання з жертви, адже, згідно з її логікою, якщо одна людина проявляє агресію до іншої, на яку та не відповідає, то це стається через те, що перша людина сильніша. Таким чином, булі, можливо,

намагаються захистити себе від такого ж ставлення з боку тих, хто сильніший за них, шляхом створення відповідної репутації. Використання заміщення може свідчити про внутрішні сімейні проблеми та проблеми у спілкуванні з іншою групою. Можливо, в іншому середовищі хуліган сам зазнає психологічної чи фізичної шкоди. Але він компенсує ці відчуття, спричиняючи подібні ж страждання жертви, адже в свій час був не здатен відповісти своїм кривдникам. Заперечення використовується хуліганами для того, щоб захистити своє «Я» від усвідомлення наявності справжніх проблем у спілкуванні з однолітками та внутрішніх сімейних проблем. Крім того, таким чином вони можуть намагатися захистити себе від усвідомлення власних страхів, наприклад, страху бути залишеним, залишитися без уваги дорослих тощо.

Також для всіх ролей учасників шкільного булінгу були виявлені найбільш використовувані акцентуації характеру залежно від ролі у шкільному булінгу підлітків. Виходячи із результатів дослідження, були зроблені такі висновки стосовно акцентуацій характеру у різних учасників шкільного булінгу:

1) У свідків виявлено високі позитивні кореляції із педантичним ($r=0,797$) та тривожним ($r=0,750$) типом акцентуацій характеру, середньої сили позитивні кореляції із гіпертимним ($r=0,237$), екзальтованим ($r=0,273$), емотивним ($r=0,387$) та циклоїдним ($r=0,305$) типом акцентуацій. Кореляції є статистично значущими: для них $\text{sig} < 0,05$. Це вказує на зв'язок між втіленням до певної ролі та ступенем вираженості певної акцентуації. Для свідків: чим більше вони вживаються в цю роль, тим більш виражені в них педантичний та тривожний тип акцентуацій. В їхній поведінці це проявляється у бажанні жорстко дотримуватися своїх планів, противитися змінам, а також побоюватися за себе, наявній невпевненості у собі, нерішучість. Саме тому вони рідко вступають у конфлікти, грають у них пасивну роль спостерігача. Також вони не вдаються до фізичних знущань, адже занадто тривожні та нерішучі для відкритих фізичних дій.

2) У жертв виявлено високі негативні кореляції із демонстративним ($r=-0,717$), застріючим ($r=-0,663$), збудливим ($r=-0,692$) та гіпертимним ($r=-0,636$) типом акцентуацій, сильний позитивний зв'язок із дистимним ($r=0,684$), екзальтованим ($r=0,611$), емотивним ($r=0,602$) та циклоїдним ($r=0,668$) типом акцентуацій. Кореляції є статистично значущими: для них $\text{sig} < 0,05$. Для жертв: чим більше вони вживаються в цю роль, тим більш виражений в них дистимний, екзальтований, емотивний або циклоїдний тип акцентуацій. В їхній поведінці це проявляється як замкнутість, небагатослівність, песимістичність, їм важко з однокурсниками близько сходиться, самі конфліктів не

розв'язують і виступають у них пасивною стороною, з якої знущаються. Екзальтований тип акцентуацій при цьому проявляється частими спадами настрою за рідкісних радісних сплесків, легкістю зневіри і сльозливості навіть у разі нагадування про які-небудь випадки цькування, але швидкою піддатливістю на втіху й заспокоєння. Крім того, в своїй поведінці вони проявляють риси, протилежні демонстративному, застріючому, збудливому, гіпертимному типу акцентуацій. Тобто жертви не прагнуть бути в центрі уваги і домагатися своїх цілей за будь-яку ціну, в них немає схильності до затяжних конфліктів. Також для жертв неприпустимо проявляти властолюбство, показувати свою силу і робити так, щоб інші їм підкорялися, скоріше вони самі схильні до залежної поведінки. У повсякденному житті це можна спостерігати на прикладі того, що навіть тоді, коли до них чіпляється і провокує хуліган, вони не можуть постояти за себе, навіть різко відповісти. У них не спостерігається підвищена дратівливість, агресивність, похмурість. Все це вказує на те, що чим більше жертви входять у свою роль, тим меншого вираження набувають вищезазвані негативні кореляції та більшого – позитивні.

3) У булі виявлено високі негативні кореляції із педантичним ($r=-0,756$), тривожним ($r=-0,742$), екзальтованим ($r=-0,629$), емотивним ($r=-0,705$) та циклоїдним ($r=-0,690$) типом акцентуацій, середньої сили позитивні кореляції із демонстративним ($r=0,518$), застріючим ($r=0,421$) та збудливим ($r=0,440$) типом акцентуацій. Кореляції є статистично значущими: для них $\text{sig}<0,05$. Для булі: чим більше вони вживаються в цю роль, тим менш виражена в них педантична, тривожна, екзальтована, емотивна або циклоїдна акцентуація. В їхній поведінці це проявляється як безвідповідальність, безкарність, всюдозволеність, безшабашність, такі діти не відчувають безпорадності, завжди почуваються в безпеці. Можуть проявляти грубість і нечутливість до інших людей. Тобто для булі є характерним заперечування або блокування почуття співчуття, схильність до антисоціальної поведінки. Вони легко забувають про свої погані вчинки, а їхня поведінка стосовно інших людей залежить від того, з ким вони мають справу: якщо вони бачать слабку людину, яка не може за себе постояти, булі починають з неї знущатися. Також вони схильні до затяжних конфліктів, в яких булі виступають активною стороною, не можуть забути образ, проявляють властолюбство. У них підвищена дратівливість, агресивність, схильність до нецензурної лайки. Для булі не є характерним дотримуватися правил поведінки.

Висновки. Отже, провівши теоретичний аналіз основних закономірностей переживання шкільного булінгу підлітками та їх психологічного захисту, акцентуацій характеру, ми зробили такі

висновки. Зміни, що відбуваються у підлітковому віці, позначаються на характері підлітків та визначають їхнє ставлення до людей, роботи, навчального процесу і являють собою тим самим інструментальну рису формуючої особистості. Все це впливає на формування характеру підлітка: відбувається посилення, загострення окремих рис характеру.

Аналізуючи особливості особистісних рис у підлітковому віці, ми розглянули поняття булінгу, його види, форми, соціальні структури та причини для його учасників і можемо зробити висновок, що булінг – це соціально-педагогічна та психологічна проблема сучасності. Явище булінгу має свої вікові, статеві та інші особливості. Більшість даних свідчить про те, що в учнів 8-х–9-х класів школи кількість випадків булінгу сягає максимуму, а вже у старших класах – знижується. Переважним видом насильства під час булінгу можна назвати психологічне. Діти, що піддаються насильству, воліють самі справлятися з цією проблемою.

У роботі розкрито також теоретичні аспекти сучасного стану акцентуацій характеру та механізмів психологічного захисту учасників шкільного булінгу в підлітковому віці. Стосовно особливостей рольового розподілу учасників шкільного булінгу в підлітковому віці було визначено, що найбільша частина респондентів виконували роль «свідка» (58%), а найменша кількість опитуваних зазнала шкоди від булінгу і виступала як «жертва» (16%).

Були отримані результати, за якими для учасників шкільного булінгу притаманними є такі акцентуації характеру: для групи свідків – педантичний та тривожний тип. В їхній поведінці це проявляється у бажанні жорстко дотримуватися своїх планів, противитися змінам, а також побоюватися за себе, наявній невпевненості у собі, нерішучості. Тому вони рідко вступають у конфлікти, грають у них пасивну роль спостерігача. Для жертв властивими є дистимний, екзальтований, емотивний та циклоїдний типи акцентуацій. Для них характерною є замкнутість, небагатослівність, песимістичність, їм важко з однокласниками близько сходиться, самі конфліктів не розв'язують і виступають у них пасивною стороною, з якої знущаються. У булі переважають демонстративний, застріючий та збудливий типи акцентуацій. Вони легко забувають про свої погані вчинки, а їхня поведінка стосовно інших людей залежить від того, з ким вони мають справу: якщо вони бачать слабку людину, яка не може за себе постояти, булі починають з неї знущатися.

Найбільш використовуваними механізмами психологічного захисту свідків є придушення та регресія. Для того щоб подолати моральні установки щодо допомоги слабшому в біді, свідки придушують подібні потяги задля своєї безпеки. Але

частіше вони використовують регресію для того, щоб переконати себе у своєму безсиллі щось зробити у такій ситуації. Найбільш часто використовуваними захисними механізмами жертв є реактивне утворення та інтелектуалізація. Реактивне утворення є логічним компонентом стратегії миролюбства, адже на стресову чи загрозливу ситуацію жертви формують протилежно налаштовану відповідь. Їхня відповідь на агресію з боку булі не є обґрунтованою агресією захисту, але є намаганням примиритися через демонстрацію неопору. Інтелектуалізація у такому разі використовується для пошуку таких раціональних причин, які могли б дати заспокійливе та природне пояснення наявному стану речей. Головними захисними механізмами булі є проєкція, заперечення та заміщення. Проєкція може використовуватися ними для компенсації свого почуття небезпеки та невпевненості у собі. Використання заміщення може свідчити про внутрішні сімейні проблеми та проблеми у спілкуванні з іншою групою. Заперечення використовується хуліганами для того, щоб захистити своє «Я» від усвідомлення наявності справжніх проблем у спілкуванні з однолітками та внутрішніх сімейних проблем.

Перспективи подальших досліджень стосуються детальної розробки теоретико-методологічних основ дослідження шкільного булінгу, його причин та наслідків для учнів. Слід констатувати невелику кількість робіт із вивчення акцентуацій характеру, психологічного захисту та копінг-стратегій учасників шкільного булінгу в підлітковому віці, що може послужити напрямом подальших наукових досліджень. Однак першочерговим завданням сучасних дослідників цієї проблематики є виявлення випадків шкільного булінгу в українських школах та розробка психологічних методик та приймів, їх упровадження в систему сучасної української освіти задля ефективної та своєчасної психологічної допомоги дітям.

Література:

1. Арестова О.Н., Калинина Н.В. Индивидуальные особенности защитных механизмов. *Вестник Моск. ун-та*. 2000. № 1. С. 20–29.
2. Бассин Ф.В. Проблема психологической защиты / Ф.В. Бассин, М.К. Бурлакова. *Психологический журнал*. 1988. № 3. С. 30–41.
3. Бушай І.М. Особливості психокорекції «Я-образу» підлітків-акцентуантів в системі психологічної служби школи. *Психологія*. Збірник наукових праць. Випуск 3 (10). (НПУ ім. М.П. Драгоманова). Київ, 2000. С. 233–238.
4. Лейн Д.А. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия / Под редакцией Дэвида Лейна и Эндрю Миллера. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 240–274.
5. Луценко О.Л. «Буллинг по-дорослому»: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі / О.Л. Луценко, К.Є. Ткачук. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 11. С. 43–49.
6. Лушпай Л.І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». 2013. Вип. 33. 85 с.
7. Нікольська І.М., Грановська Р.М. Психологічний захист у дітей. Москва : Мова, 2006. 342 с.
8. Петросянц В.Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. *Вестн. ТГПУ*. 2011. Вып. 6 (108). С. 151–154.
9. Пономарьов В.І. Дослідження акцентуацій характеру учасників булінгу в контингенті підлітків регіонального соціального закладу для неповнолітніх. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна*. Серія «Психологія». 2013. № 1065. С. 134–138.
10. Романова Е.С., Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика. Мытищи : Издательство «Талант», 1996. 144 с.

Погорельская Н. И., Головина А. О., Столяр А. А. Особенности личностных характеристик участников школьного буллинга в подростковом возрасте

В статье анализируются теоретико-методологические основы исследования школьного буллинга, его причин и последствий. В рамках работы рассмотрено ролевое распределение участников школьного возраста и психологические особенности, характерные для каждой из ролей. В рамках проведенного исследования установлено, как акцентуации характера и ведущие механизмы защиты связаны с ролевым распределением в процессе школьного буллинга.

Ключевые слова: подростковый возраст, буллинг, школьная травля, психологическая защита, механизмы психологической защиты, акцентуации характера.

Pohorilska N. I., Holovina A. O., Stoliar A. O. Features of personal traits of adolescent participants in the school bullying

The article analyzes the theoretical and methodological foundations of school bullying research, its causes and consequences. Within the framework of the work, the role distribution of school age participants and psychological features characteristic of each of the roles was considered. In the framework of the research it was established that the nature and the leading mechanisms of protection are associated with role-based distribution in the process of school bullying.

Key words: adolescence, bullying, school baiting, psychological defense, psychological defense mechanisms, character accentuation.